

A Methodological Feasibility Study of the Application of Reason as a Source in Political Jurisprudence: A Critical Reconsideration

Hadi Jalali Asl ✉*

Assistant Professor, Political Jurisprudence at Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: ha_jalali@sbu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
7 September 2025
Revised version
received:
18 March 2026
Accepted:
14 April 2026
Available online:
22 June 2026

Keywords:
Source reason,
political jurisprudence,
compelling benefits and
harms,
rational approbation and
disapprobation,
common sense,
methodology of legal
inference

ABSTRACT

Objective:

This study methodologically assesses the feasibility of employing reason as an independent source for deriving Islamic legal rulings within political jurisprudence. In the Imami tradition, reason extends beyond its instrumental role to serve as a substantive source through the identification of compelling benefits and harms (masāliḥ and mafāsīd) and rational approbation and disapprobation (ḥusn wa qubḥ 'aqlī). Using a descriptive-analytical approach within the philosophy of political jurisprudence, this research examines both the theoretical foundations of reason and the practical obstacles to its application in political rulings.

The findings reveal that the central difficulty lies not in the validity of reason itself but in achieving methodological certainty. Political contexts—characterized by complex variables, conflicting interests, and the distorting effects of power—hinder rational judgments from yielding definitive legal outcomes. Moreover, rational conventions (binā' al-'uqalā) often reflect dominant social discourses and prevailing customary reasoning rather than universal principles, thereby failing to function as independent criteria for binding rulings.

The study argues for a critical and cautious use of rational inference, recognizing its epistemic value while acknowledging its limitations. A balanced methodology must integrate rational insights with scriptural revelation to preserve rigor and safeguard political jurisprudence from unintentional secularization.

***Cite this article:** Jalali Asl, Hadi (2026) "A Methodological Feasibility Study of the Application of Reason as a Source in Political Jurisprudence: A Critical Reconsideration", *Fasl'nāmeḥ-ye siyāsāt (Politics Quarterly)* 56, (2): 377-401, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2026.401447.1008422>

Introduction

Political jurisprudence, as a foundational branch of Islamic jurisprudence, constantly grapples with the sources and methodologies used to derive legal rulings. Among these, the status of reason as a source—that is, reason functioning as an independent authority alongside scripture and tradition—remains one of the most contentious issues in Twelver Shi'i thought. This debate is particularly significant in the political sphere, where complexities such as conflicting interests, fluid circumstances, and the risk of secularizing religious discourse are most pronounced. The central question of this article is whether reason can reliably and methodologically serve as an independent source for political rulings, and if so, what limitations govern its application.

Methodology

This study employs a descriptive–analytical approach within the framework of political jurisprudence philosophy. It first explores the place of reason in Imami thought through two main pathways: (1) deriving rulings by identifying compelling benefits and harms (*masāliḥ* and *mafāsid*), and (2) rational approbation and disapprobation (*ḥusn* and *qubh*). The study then analyzes the theoretical and methodological challenges associated with these approaches in the political context. Sources include classical Imami jurisprudential works, major *uṣūl* texts, exegetical literature, and contemporary scholarship in the philosophy of political jurisprudence.

Results and Discussion

The findings reveal that the central difficulty with source reason lies not in its general legitimacy (*ḥujjiyya kubrā*), but rather in the possibility of definitively arriving at specific rulings (*ḥukm shar'ī suḡhrā*).

The first pathway—deriving rulings through benefits and harms—is hindered by the difficulty of distinguishing between the benefit inherent in the divine ruling itself and the benefit inherent in its object. In the political realm, given the multiplicity of variables, the tension between short- and long-term interests, and the instability of conditions, definitively identifying benefits becomes nearly impossible.

The second pathway—rational approbation and disapprobation—can be examined in two forms: first, based on the consensus of the rational community, and second, based on rational judgments about interests and harms. In the first case, consensus is only possible regarding a limited set of self-evident values, many of which have been historically disputed. Moreover, rational conventions often reflect dominant discourses and social perceptions, rendering them unreliable as definitive criteria. The second form ultimately reduces to the problem of benefit–harm reasoning, with its own set of uncertainties.

Therefore, this study argues that any uncritical reliance on claims of rational judgment—whether rooted in cultural traditions, religious heritage, or modern Western standards—is methodologically unsound in political jurisprudence.

Conclusion

This study concludes that in political jurisprudence, reason as an independent source can only be employed within a critical and methodological framework, one that shields it from the hidden influences of social and political discourses. While the application of source reason faces serious methodological limitations in deriving binding rulings, the instrumental role of reason in subject analysis (*mawḏū' -shināsi*)

and case application (miṣdāq-shināsi) remains indispensable to the jurisprudential process. This study calls for a methodological rethinking of rational inference in political jurisprudence—one that balances reason and revelation—in order to prevent the secularization of rulings and the subjective interpretation of scriptural texts.

امکان‌سنجی روش‌شناختی کاربرست عقل‌منبعی در فقه سیاسی: بازاندیشی نقادانه

هادی جلالی اصل *

استادیار گروه فقه سیاسی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: ha_jalali@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۶/۱۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۱۲/۲۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۱/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

عقل‌منبعی،
فقه سیاسی،
مصالح و مفاسد ملزمه،
حسن و قبح عقلی،
دانش عامه،
روش‌شناسی استنباط.

این پژوهش با هدف امکان‌سنجی روش‌شناختی کاربرست عقل‌منبعی مستقل در استنباط احکام شرعی در فقه سیاسی انجام شده است. عقل در فقه امامیه، افزون بر کاربرد ابزاری در فهم متون دینی، می‌تواند از طریق کشف مصالح و مفاسد ملزمه و نیز تحسین و تقبیح عقلی، به‌صورت منبعی مستقل در فرایند استنباط ایفای نقش کند. این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی و در چارچوب فلسفه مضاف به فقه سیاسی، به بررسی چالش‌های کاربرد عقل‌منبعی در حوزه احکام سیاسی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که چالش بنیادین نه در اصل حجیت عقل، بلکه در تحقق عملی «کشف قطعی» حکم شرعی است؛ مسئله‌ای که به‌واسطه کثرت متغیرها، تراحم مصالح، فسادخیز بودن قدرت و تأثیرپذیری ادراکات عقلانی از دانش عامه پیچیده‌تر می‌شود. مقاله با تحلیل دو مسیر عمده کشف حکم (مصالح/مفاسد و حسن/قبح) نشان می‌دهد که دستیابی به قطع روشمند در بیشتر موارد دشوار است. افزون بر این، بنای عقلا نیز اغلب برخاسته از عرف‌های متأثر از گفتمان‌های مسلط است و نمی‌توان آن را معیار قطعی در فقه سیاسی دانست. بر این اساس، پژوهش بر ضرورت نگاه نقادانه به آنچه اقتضای حکم عقل تلقی می‌شود تأکید دارد تا از عرفی شدن احکام به بهانه عقل‌گرایی جلوگیری شود.

* **استناد:** جلالی اصل، هادی (۱۴۰۵). امکان‌سنجی روش‌شناختی کاربرست عقل‌منبعی در فقه سیاسی: بازاندیشی نقادانه، *فصلنامه سیاست*، ۵۶ (۲)، ۳۷۷-۴۰۱.

<http://doi.org/10.22059/JPQ.2026.401447.1008422>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

روش‌شناسی یکی از معارف مبنایی در رسیدن به تولید علوم انسانی و اجتماعی و به دنبال اعتباریابی دانش است (Iman & Kalateh Sadati, 2013: 663). در روش‌شناسی است که علل استفاده از روشی خاص و مبانی منطقی آن شرح داده می‌شود (Iman, 2010: 464). در این میان فقه که دانش استنباط احکام شرعی فرعی از ادله تفصیلی است (Ibn Shahid Thani, n.d, 26)، با توجه به اهمیت موضوع و تنوع منابع و پیچیدگی استنباط ناشی از محدودیت‌های منابع فقه، نیازمند توجه ویژه به روش‌شناسی است. اصول فقه با توجه به رسالت خود یعنی فهم قواعد کشف احکام الهی یا وظیفه عملی مکلف (Imam Khomeini, S. R, 1995, v1:51)، با وجود کاستی‌ها، تا حد زیادی پاسخگوی این نیاز در حیطه‌های تخصصی فقه در دو حوزه معاملات و عبادات است.

با این حال با توجه به کارکرد متفاوت منابع فقه در حوزه‌های تخصصی فقه، هر حوزه، نیازمند روش‌شناسی متناسب با همان حوزه تخصصی است. برای نمونه کاربرد منبعی بنای عقلا، اگرچه در فقه معاملات گسترده است، ولی در فقه عبادات، حتی در حوزه موضوع‌شناسی نیز با توجه به مخترع بودن بسیاری از موضوعات در این حوزه، جایگاه قابل ملاحظه‌ای ندارد.

فقه سیاسی نیز به‌عنوان دانشی که با مبانی و روش خاص خود به تأمل در امر سیاسی به‌منظور کشف حکم شرعی امر سیاسی و تنظیم زندگی سیاسی مؤمنانه می‌پردازد (MirAhmadi, 2011: 117)، اگرچه یکی از شاخه‌های فقه و در نتیجه در روش‌شناسی، تابع فقه است، با این حال با توجه به هویت سیاسی موضوع آن، اقتضائاتی دارد که مستلزم توجه ویژه به مسئله روش‌شناسی است. منابع فقه سیاسی به‌عنوان یکی از حوزه‌های تخصصی فقه، به عقل یا نقل باز می‌گردد و به‌نظر می‌رسد هر دو جهت نیازمند بازنگری انتقادی است و موضوع این پژوهش، بازنگری روش‌شناختی جایگاه عقل در فقه سیاسی است.

به‌نظر می‌رسد در فقه سیاسی با توجه به ماهیت غیرتعبدی بیشتر گزاره‌های فقهی، جایگاه عقل متفاوت از جایگاه آن در تعبدیات باشد؛ بنابراین فقه سیاسی نیازمند بازنگری در روش‌شناسی کاربرد عقل است. برای این بازنگری ابتدا باید به کاربردهای مختلف عقل منبعی در فقه پردازیم.

علی‌رغم اهمیت عقل در کشف احکام شرعی، در عمده کتاب‌های اصولی فصل مستقلی به حجیت عقل اختصاص داده نشده و این بحث به‌نحو شایسته مورد توجه قرار نگرفته است. تنها برخی اصولیان در بخش قطع از حجج و امارات، حجیت قطع حاصل از دلیل عقلی را بررسی کرده‌اند. البته در میان علمای معاصر برخی بحث حجیت عقل منبعی را به‌صورت مفصل‌تر بحث کرده‌اند. برای نمونه محمدرضا مظفر در کتاب اصول الفقه (-261, Vol. 2, 2009, Muzaffar,

شهادت صدر (Sadr, 1987, Vol. 1: 475-573) و آیت‌الله سبحانی (Sobhani Tabrizi, 1994, Vol. 1: 92-94) به صورت مبسوط‌تری به جایگاه عقل منبعی در فقه پرداخته‌اند. در سال‌های اخیر تکننگاری‌هایی نیز با رویکرد اصولی در رابطه با عقل صورت گرفته است که نسبت به مباحث مرتبط با دلیل عقل که در کتاب‌های اصولی مورد بحث قرار گرفته جامع‌تر است (See: Qomashi, 2007; Asghari, 2007; Saberi, 2009; Alidoost, 2009, 2010; Safari, 2012). با این حال مباحث ناظر بر عقل منبعی در فقه سیاسی با توجه به اقتضائات موضوعات سیاسی کمتر پرداخته شده است. معدود مقالاتی نیز که صورت خاص به بررسی جایگاه عقل در فقه سیاسی پرداخته‌اند، بدون تبیین روش‌شناختی کاربرد عقل منبعی در فقه سیاسی، تفکیک صحیحی میان عقل منبعی و ابزاری در استنباط گزاره فقهی و عقل و تجربه بشری در کشف مصادیق نداشته و برخی صرفاً به ظرفیت‌های کاربرد عقل (Safi Shalamzari & Taheri, 2019) و برخی بیشتر به بررسی تاریخی در خصوص نزاع اخباری و اصولی (AleGhfour, 2001; Seyed Bagheri, 2010) پرداخته‌اند و هیچ‌یک نیز اقتضائات موضوعات سیاسی در استنباط فقهی عقلی را بررسی نکرده‌اند. پژوهش حاضر درصدد است این خلأ را از منظر روش‌شناسی پر کند و با تحلیل نقادانه مسیرهای اصلی کاربرست عقل منبعی، به بررسی روش‌شناختی کاربرد عقل منبعی با توجه به اقتضائات موضوعات سیاسی بپردازد.

۱. روش تحقیق

این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و در چارچوب فلسفه مضاف به فقه سیاسی، به بررسی چالش‌های کاربرد عقل منبعی در حوزه احکام سیاسی پرداخته است و داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای استخراج شده‌اند.

۲. مباحث نظری

لغت‌شناسان برای واژه عقل معانی گوناگونی را ذکر کرده‌اند. ابن منظور در لسان العرب آن را حجر و نهی و ضد حمق و تثبیت در امور و حبس و حفظ کردن، معرفی می‌کند و معتقد است عقل به این دلیل عقل نامیده شده که صاحبش را از انداختن خویش به ورطه هلاکت حفظ می‌کند (Ibn Manzur, 1994, Vol. 11: 458-459). در اصطلاح تخصصی در اصول فقه، عقل به‌عنوان دلیل کشف حکم شرعی، دارای دو کارکرد استقلالی و ابزاری است؛ در کارکرد اول، دلیل عقلی حکمی عقلی است که به‌واسطه آن به حکم شرعی می‌رسیم و علم به آن به علم به حکم شرعی منجر می‌شود (Sadr, 1996, Vol. 2: 202) و در کارکرد دوم، عقل در خدمت

استنباط از دیگر ادله است و به تعبیر دیگر عقل، ابزاری برای کشف نقل خواهد بود (Qomashi, 2007: 127-128).

عقل در کاربرد منبعی خود، زمانی که قطع آور باشد، به دلیل ذاتی بودن حجیت قطع، دارای حجیت ذاتی است (Na'ini, 1997, Vol. 3: 7) و در غیر این صورت، با توجه به اصل عدم اعتبار ظنون (Imam Khomeini, 2002, Vol. 2: 404)، اعتبار و حجیت آن بایستی از طریق اعتبار حاصل از منبعی همچون عقل قطعی یا بنای عقلا یا دلیل نقلی که حجیت آن پیش از این پذیرفته شده، اثبات شود.

در این پژوهش مراد از عقل، عقل قطعی و دارای حجیت ذاتی است که منبع حکمی شرعی قرار گرفته است.

حکم قطعی عقل، گاهی حکم عقل عملی و گاهی حکم عقل نظری است. در اصول فقه، در برخی تعاریف، عقل نظری را ادراک آنچه دانستی است و ارتباطی با عمل ندارد؛ و عقل عملی را ادراک آنچه عمل کردنی است می‌دانند؛ اعم از اینکه این ادراک‌ها جزئی یا کلی باشد (Muzaffar, 2009, Vol. 2: 277-278). بر این اساس، عقل منبعی از دو طریق به کشف حکم شرعی نائل می‌آید:

۱. مستقلات عقلیه .

۲. غیرمستقلات عقلیه و ملازمه عقلی میان حکمی شرعی با حکم شرعی دیگر همچون وجوب مقدمه واجب یا حرمت ضد.

مستقلات عقلیه نیز به نوبه خود از دو طریق منبع حکم شرعی قرار می‌گیرد:

۱. حکم قطعی عقل نظری از طریق کشف غرض شارع: این قسم با اضافه کردن مبنای تبعیت احکام از مصالح و مفاسد ممکن است.

۲. حکم قطعی عقل عملی از طریق کشف حسن و قبح اعمال و به کمک قاعده ملازمه . در این میان به نظر می‌رسد کشف حکم شرعی از طریق غیر مستقلات عقلیه، ممکن نیست. در توضیح باید گفت: هر جا پس از حکم عقل، اثری بر حکم شرع مترتب نشود، حکم شرعی لغو خواهد بود و با توجه به اینکه برای مثال مقدمه واجب، عقاب و ثواب مستقل ندارد (Al-Imam, 1997, Vol. 2: 97-98) و حکم عقل نیز در لزوم امتثال کافی است (al-Khumeini, 1997, Vol. 2: 53-54)، اثری بر حکم شرع به تبع حکم عقل مترتب نخواهد بود و در نتیجه حکم شرعی لغو است. بنابراین غیرمستقلات عقلیه با تمام اهمیتی که دارند و با وجود پذیرش بالاتر توان عقل در کشف آن در جانب علما (Rouhani, 2001b, Vol. 1: 60; Khoei, 2003, Vol. 4: 90-91)، به نظر می‌رسد در حوزه تشخیص مصداق برای تحقق شرط واجب باشند نه حکم‌شناسی. در نتیجه می‌توان کشف منبعی حکمی شرعی از طریق عقل را منحصر در کشف

از طریق کشف مصالح و مفاسد ملزومه و کشف از طریق تحسین و تقبیح عقلی دانست. بنابراین در تحقیق حاضر نیز در دو بخش به بازنگری جایگاه عقل در کشف منبعی گزاره‌های فقهی در حوزه سیاست می‌پردازیم. ابتدا به بررسی جایگاه استقلالی عقل منبعی در کشف مصالح و مفاسد ملزومه در فقه سیاسی و سپس به جایگاه استقلالی عقل در کشف حکم شرعی از طریق تحسین و تقبیح عقلی در این حوزه می‌پردازیم.

۱.۲. کشف حکم از طریق کشف مصالح و مفاسد ملزومه

در لغت، از ریشهٔ مصلحت یعنی ماده «صلح»، به ضد فساد یا نقیض فساد، تعبیر کرده‌اند (Jawhari, n.d., Vol. 1: 383). فساد نیز خروج از حد اعتدال؛ چه کم و چه زیاد، معنا شده است (Raghib Esfahani, 1991: 636). در اصطلاح فقها، مقصود از مصلحت، جلب نفع برای دین و دنیا و دفع ضرر از آن است (Mirza-yi Qummi, 2009, Vol. 3: 208).

یکی از مبانی علمای شیعه برای اثبات قاعدهٔ ملازمه و اعتبار احکام عقلی در کشف احکام شرعی، پذیرش نظریهٔ تبعیت احکام از مصالح و مفاسد است (Esfahani Najafi, 2008, Vol. 2: 148). البته در خصوص اینکه تبعیت احکام از مصالح مفاسد به چه صورت است، دو دیدگاه کلی میان اصولیان شیعه وجود دارد:

۱. تبعیت احکام از مصالح و مفاسد در متعلق حکم: این نظر به مشهور عدلیه نسبت داده شده (Sahib al-Jawahir, 1983, Vol. 22: 344) و محقق نائینی و آیت‌الله بروجردی از میان علمای معاصر، بر این نظرند (Borujerdi, 1995: 173; Na'ini, 1997, Vol. 3: 58-59).

۲. تبعیت احکام از مصالح و مفاسد در متعلق حکم، امر، جعل، یا غیر از این: معتقدین به این نظر تبعیت از مصالح و مفاسد را لزوماً در متعلق ندانسته و معتقدند آنچه بر خلاف مذهب شیعه است، بی‌غرض بودن احکام است نه اینکه لزوماً مصلحت و مفسده‌ای در متعلق اوامر و نواهی وجود داشته باشد (Khomeini, 2002, Vol. 3: 313-314). امام خمینی (ره) و شهید صدر نیز همچون بسیاری از علمای معاصر معتقدند ممکن است نفس جعل حکم، دارای مصلحت و مفسده باشد (Imam Khomeini, 1994, Vol. 2: 300-302; Sadr, 1996, Vol. 2: 19-20).

اگرچه اصل، تبعیت احکام از مصالح و مفاسد در متعلق است و مضمون بسیاری از آیات (Qur'an, 2:129, 151, 183, 212; 3:164; 5:97; 9:103; 57:5; 62:2) و برخی روایات نیز مؤید آن است (Ibn Babawayh, 1966, Vol. 2: 592)، با این حال، گاهی مصلحت در جعل حکم است نه متعلق آن. برای نمونه آخوند خراسانی مصلحت حکم ظاهری را در خود حکم دانسته نه در متعلق آن (Akhund Khorasani, 1989: 418). ویژگی‌های مکلف نیز در حکم تأثیر دارد، زیرا ممکن است مکلف شرایطی داشته باشد که تشریح حکم خلاف مصلحت باشد؛ برای مثال تازه

مسلمان یا طفل ممیز باشد (Akhund Khorasani, 1987: 130-131; Haeri Esfahani, 1985: 339). گاهی نیز صرفاً مبنای حکم، ایجاد نظم است. برای نمونه حرکت از سمت راست یا چپ خیابان دارای مصلحت ذاتی نیست و بر همین اساس قوانین کشورها در این زمینه متفاوت است؛ با این حال اصل اینکه در قوانین یک کشور واحد، یک جهت برای حرکت خودروها انتخاب شود و همه خودروها از سمت چپ یا راست برانند؛ بنابراین در اینجا مصلحت در «حکم» است نه صرفاً در «متعلق حکم».

صرف نظر از این اختلاف، اصل تابع اهداف بودن احکام شارع مورد پذیرش امامیه است؛ بنابراین چنانچه مصلحت یا مفسده ملزمه (نه صرفاً در متعلق) کشف شود، مناط حکم شارع کشف شده و در نتیجه حکم شرع بدون نیاز به قاعده ملازمه، کشف خواهد شد. با این حال چالش اصلی بحث صغروی؛ یعنی کشف قطعی مصالح و مفاسد ملزمه است و تشخیص مناط حکم شرعی از طریق کشف مصالح و مفاسد ملزمه و به تبع آن تشخیص حکم به صورت لمّی، از موارد مورد اختلاف میان علمای امامیه است، زیرا مصلحت کشف شده، باید در حدی باشد که ایجاب یا تحریم را ضروری کند (Esfahani, 2008, Vol. 3: 349) و بنابر آنچه گفته شد، «حکم» کردن مصلحت داشته باشد نه اینکه صرفاً «متعلق» دارای مصلحت یا مفسده باشد. و از طرفی مصلحت کشف شده، با مصلحتی بالاتر در تزامم نباشد (Esfahani, 2008, Vol. 3: 349-350; Khu'i, 2001b, Vol. 1: 59; Sobhani Tabrizi, 1994, Vol. 1: 48). در بسیاری از مواقع آنچه دارای مصلحت است، با نگاه بلندمدت، مفاسد بیشتری دارد و چنانچه نگاهی جامع وجود داشته باشد، دارای مصلحت ملزمه تلقی نخواهد شد.

همان گونه که گفته شد، ویژگی‌های مکلف‌های نیز در حکم به مصلحت و مفسده بایستی لحاظ شود (Haeri Esfahani, 1985: 339; Akhund Khorasani, 1987: 130-131). در حالی که گاهی کاری بسیار مفید است اما با توجه به ویژگی خاص یک سن یا یک وضعیت مثل جدیدالاسلام بودن یا حتی طاقت انسانی، حکم کردن بر اساس مصلحت در متعلق، دارای مصلحت نیست. همچنان که مسواک بر اساس عقل و نقل دارای مصلحت است اما پیامبر خدا ص دلیل واجب نشدن آن با هر نماز راه، ایجاد مشقت بر امت عنوان کرده‌اند (Kulayni, 1986, Vol. 3: 22). همچنین همه آنچه ذکر شد، بر اساس آنکه بحث درباره عقل قطعی دارای حجیت ذاتی است، باید بر اساس حکم قطعی عقل باشد نه احکام ظنی عقل و مصالح مرسله کشف شده توسط عقل که در فقه شیعه از اعتبار برخوردار نیست (See: Alidoost, 2012: 336).

۲.۲. کشف حکم از طریق کشف عقلی حسن و قبح افعال

یکی از راه‌های عقلی مطرح‌شده برای کشف حکم شرعی، کشف قطعی تحسین و تقبیح عقلی و ضمیمه آن به قاعده ملازمه است. کشف عقلی حکم شرعی از این طریق، مبتنی بر پذیرش مقدماتی است؛ پذیرش حسن و قبح ذاتی افعال یا حداقل حسن و قبح عقلایی آن، ملازمه میان حکم عقل و حکم شرع و توان عقل در تشخیص قطعی حسن و قبح ذاتی افعال. در هر سه جهت چالش‌های نظری وجود دارد و چنانچه یکی از این مقدمات پذیرفته نشود، کشف حکم شرع از طریق تحسین و تقبیح عقلی میسر نخواهد بود.

در خصوص مقدمه اول یعنی پذیرش حسن و قبح عقلی یا ذاتی افعال، عمده اصولیان قائل به عقلی بودن حسن و قبح بوده (Sadr, 1996: 40-46; Haeri Esfahani, 1985: 330-331) و برخی قائل به عقلایی بودن حسن و قبح بوده و معتقدند حسن یا قبح، واقعی جز تطابق آرای عقلا ندارند (Muzaffar, 2009, Vol. 2: 280-281).

در خصوص مقدمه دوم یعنی ملازمه میان حکم عقل و حکم شرع، اکثر اصولیان شیعه قائل به ملازمه واقعی میان حکم عقل و حکم شرع هستند (See: Na'ini, 1997, Vol. 3: 120-121; Khoei, 2001b, Vol. 1: 59).

اما مقدمه سوم یعنی بحث صغروی و توان عقل در تشخیص قطعی حسن و قبح افعال، چالش اصلی را در این میان شکل می‌دهد. برای فهم این چالش باید به بررسی معنای حسن و قبح ذاتی و مبنای عقل در تحسین و تقبیح عقلی بپردازیم تا پس از آن بررسی شود که عقل تا چه میزان توان کشف قطعی حسن و قبح افعال را داراست.

حسن و قبح دارای سه معنا است؛ کمال و نقص، سازگاری یا ناسازگاری با طبع و استحقاق مدح و ذم. اشاعره نیز ذاتی بودن حسن و قبح در دو معنای اول را می‌پذیرند و معنای سوم، محل نزاع عدلیه و اشاعره است (Muzaffar, 2009, Vol. 2: 272-274).

همچنین حکم عقل به استحقاق مدح و ذم، معلول عوامل گوناگونی است که آنچه محل اختلاف است، حسن و قبحی است که عامل آن درک کمال شیء یا نقص یا سازگاری یا ناسازگاری با طبع، به‌نحو کلی یعنی از جهت مصلحت نوعی یا مفسده نوعی (نه مصلحت شخصی) باشد (Muzaffar, 2009, Vol. 2: 279-284).

۳. یافته‌های تحقیق

۱.۳. چالش صغروی کشف حکم قطعی عقلی از طریق کشف مصالح و مفاسد ملزمه

با توجه به آنچه در مبنای نظری گفته شد، کشف عقلی حکم شرعی از طریق کشف مصالح و مفاسد ملزمه، از جانب بسیاری از علما زیر سؤال رفته است. به ویژه برخی معتقدند عقل بشری از

طریق کشف مصالح عمومی مبتنی بر حفظ نظام، به درک مصلحت می‌رسد، درحالی‌که مصالح احکام شرعیه تحت ضابطه‌ای خاص قرار نمی‌گیرد و با این درک عقلی، متفاوت است (Muzaffar, 2009, Vol. 2: 296-297).

امام خمینی (ره) نیز حتی در مسئله‌ای اجتماعی همچون اثبات شرط عدالت برای ولایت پدر و جد پدری، کاربرد ادله عقلی را زیر سؤال برده‌اند؛ زیرا عقل را دارای احاطه نسبت به مصالح و مفاسد و نظام تشریعی نمی‌دانند (Imam Khomeini, 2001, Vol. 2: 599).

آیت‌الله خویی نیز معتقد است اگرچه ملازمه بین ادراک مصلحت و مفسده ملزمه و غیرمزاخه با مصلحت و مفسده بالاتر، از جانب عقل و حکم شارع به وجوب یا حرمت آن، از جانب مذهب عدلیه از جهت کبرا تمام است، لکن صغرای آن در خارج محقق نشده است، چراکه راهی برای عقل برای درک ملاکات واقعیه وجود ندارد چه رسد که کشف کند که با مصلحتی دیگر تزاحم نداشته باشد (Khoei, 2001a, Vol. 2: 361).

با این حال کاربرد تشخیص مصالح و مفاسد در کشف حکم شرعی در عرصه نظر، حداقل به صورت موجه جزئی، مورد پذیرش برخی از عالمان قرار گرفته است (See: Makarem Shirazi, 2007, Vol. 2: 249-250). برای نمونه دروغ مضر که سبب قتل پیامبر ص شود و نفعی نیز برای دروغگو نداشته باشد، از این دست شمرده شده است (Na'ini, 1997, Vol. 3: 61-62). برخی عالمان نیز با تفکیک میان مصالح عمومی همچون ضرورت حکومت و اجتناب از سم مهلک که تمامی عقلا در درکشان مشترک‌اند و ادراکات ناشی از براهین عقلی غیرمشترک میان عقلا، استنباط حکم شرعی از نوع اول را معتبر می‌دانند (Sobhani Tabrizi, 1994: 49).

با این حال در عمل کاربرد عقل در استنباط احکام به‌خصوص در مسائل اجتماعی، مسبوق به سابقه و دارای تأثیرات مهم است. برای نمونه یکی از ادله شیخ انصاری برای جواز غیبت ظالم، دلیل عقلی مبتنی بر مصالح و مفاسد است (Ansari Dezfuli, 1994, Vol. 1: 348). آیت‌الله خوانساری نیز حکم عقل به وجوب قطع ماده فساد را به‌عنوان یکی از دلایل حرمت نگهداری کتب گمراه‌کننده می‌داند (Khansari, 1984, Vol. 3: 21).

این کاربرد در مسائل سیاسی بیشتر نیز می‌شود. برای مثال امام خمینی (ره) مسئله‌ای مهم همچون ضرورت حکومت در عصر غیبت را با ادله عقلی و بر مبنای مصالح و مفاسد اثبات می‌کنند و معتقدند اهمال امت اسلامی در عصر غیبت، خلاف حکمت خداوند و موجب هرج و مرج و اختلاف نظام است (Imam Khomeini, 2001, Vol. 2: 619-620). آنچه گفته شد نشان‌دهنده این است که مسیر کاربرد عقل در تشخیص مصلحت و مفسده ملزمه در فقه سیاسی بسته نیست.

۲.۳. چالش صغروی کشف حکم قطعی عقلی از طریق تحسین و تقبیح عقلی

همان‌گونه که در چارچوب نظری گفته شد، بزنگاه کشف احکام شرعی از طریق تحسین و تقبیح عقلی نیز، بحث صغروی و کشف قطعی حکم شرعی از طریق حکم عقل است. حال با توجه به مبنای عقل در تحسین و تقبیح عقلی می‌توان به تحلیل و بررسی توان عقل در ارائه حکم قطعی پرداخت. حکم عقل به استحقاق مدح و ذم ناشی از کمال و نقص یا سازگاری یا ناسازگاری با طبع از حیث مصلحت نوعی یا مفسده نوعی را می‌توان از دو مسیر کشف کرد:

۲.۳.۱. کشف تحسین و تقبیح عقلی قطعی از طریق کشف مصالح و مفاسد

ارتباط کشف مصلحت و مفسده و تحسین و تقبیح عقلی از آنجاست که عامل حسن و قبح، درک کمال و نقص یا سازگاری یا ناسازگاری با طبع از حیث مصلحت نوعی یا مفسده نوعی است. بر این اساس، یکی از راه‌های کشف تحسین و تقبیح عقلی، کشف مصلحت و مفسده نوعیه است و این دو برای حسن و قبح، عنوان‌سازند.

۲.۳.۲. کشف تحسین و تقبیح عقلی قطعی از طریق تطابق و هماهنگی دیدگاه عقلا

از آنجا که بر اساس نظر معتقدین به حسن و قبح عقلایی، مراد از عقل، عقل تمامی عقلا است بنابراین اثبات حسن و قبح به این معنا، منحصر در تطابق و هماهنگ بودن دیدگاه عقلاست (Muzaffar, 2009, Vol. 2: 280-281). بر اساس نظر معتقدین به حسن و قبح عقلی نیز، یکی از راه‌ها که به نظر می‌رسد چالش‌های کشف مصلحت و مفسده ملزمه را نداشته باشد، تطابق و هماهنگی دیدگاه عقلاست.

۴. تجزیه و تحلیل

با توجه به آنچه در مبنای نظری و یافته‌ها در خصوص دو مسیر کشف حکم از طریق عقل قطعی و چالش صغروی آن از هر مسیر گفته شد، در این بخش به تجزیه و تحلیل کاربرد عقل منبعی در کشف قطعی حکم شرعی در موضوعات سیاسی می‌پردازیم.

۱.۴. بازاندیشی نقادانه کشف حکم قطعی عقلی در فقه سیاسی از طریق کشف مصالح

و مفاسد ملزمه

اگرچه همان‌گونه که گفته شد، مسیر کاربرد عقل در تشخیص مصلحت و مفسده ملزمه بسته نیست، ولی باید توجه داشت، کاربرد کشف عقلی مصلحت و مفسده برای تشخیص حکم شرعی، حداقل از جهتی در فقه سیاسی، دشوار است، زیرا همان‌گونه که گفته شد، یکی از شرایط کشف

عقلی حکم شرعی از طریق مصالح و مفاسد، از دیدگاه بسیاری از علما، عدم تراحم مصلحت کشف شده، با مصلحت بالاتر است و تحقق این شرط در فقه سیاسی دشوارتر است، زیرا عالم سیاست، عالم تراحمات است و تصمیمات سیاسی معمولاً از مقولات ذو ابعاد بوده و این مسئله، سبب پیچیده شدن تجویز می‌شود. تصمیمات سیاسی نیازمند بررسی متغیرهای گسترده است و هر تصمیم، آثار مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و... دارد، کشف اینکه تصمیمی که برای مثال از نظر اقتصادی دارای مصلحت است، از نظر فرهنگی دارای مفاسد نیست یا بر عکس، آسان نیست.

به نظر می‌رسد بزنگاه مفارقت سیاست کارآمد اسلامی با سیاست‌های ماکیاولیستی نیز، نگاه روشمند و همراه با تعبد به عنصر مصلحت است. با رویکرد ماکیاولیستی عقل‌گرایان غیر متعبد به شرع، معاویه، زیرک‌تر از امیرالمؤمنین ع تلقی می‌شود (Sarif al-Radi, 1994: 318) و سیاست‌ورزی امیرالمؤمنین (ع) که به خاطر مصالح کوتاه‌مدت، مصالح بالاتر را زیر پا گذاشتند، زیر سؤال می‌رود. درحالی‌که رویکرد اخلاقی حضرت امیر (ع) که حتی در شرایط جنگی نگاه کوتاه مدت ندارند و حتی در مسئله مهمی مثل پذیرش خلافت، حاضر به دروغ گفتن درباره تبعیت از سنت شیخین برای به دست آوردن قدرت نیستند (Ibn Abi al-Hamid, 1984, Vol. 1: 187-188)، به بقای مکتب و الگو شدن ایشان در بلندمدت و غلبه گفتمان اخلاقی امیرالمؤمنین (ع) بر رویکرد دیگر سیاستمداران مسلمان و غیرمسلمان منجر شده است.

این نگاه بلندمدت در بیان امام خمینی (ره) نیز وجود دارد. ایشان حفظ کشور، نظام و پیشبرد نهضت و رعایت جهات نظمی و تربیتی افراد را مسئولیت کوچک و حفظ مکتب و چهره اسلام را مسئولیت بزرگ می‌دانند (Imam Khomeini, 1999, Vol. 10: 106) و معتقدند شکست خوردن به شیوه اهل بیت (ع) دارای افتخار است، اما اگر شکست در «جمهوری اسلامی» باشد، این شکست، به معنای شکست مکتب است (Imam Khomeini, 1999, Vol. 11: 496-497). بنابراین در کاربرد عقل در کشف مصالح و مفاسد ملزمه باید نگاهی محتاطانه داشت و مسیر را برای عرفی شدن حکومت به اسم تبعیت احکام از مصالح و مفاسد، باز نکرد و با نگاه به مصالح کوتاه‌مدت، مشروعیت اخلاقی اسلام را در بلندمدت ملوک نکرده.

این مسئله باید در تشخیص مناط اهم و انتخاب یکی از دو حکمی که پیشتر کشف شده و با یکدیگر تراحم کرده‌اند نیز رعایت شود و نمی‌توان به بهانه مصلحت، به آسانی احکام اولی شرع را کنار گذارد؛ زیرا کنار گذاردن احکام اولی تابع قواعد تراحم است (Makarem Shirazi, 2001: 512-513) و یکی از قواعد تراحم این است که حکم منتخب در دیدگاه شارع از حکم دیگر اهم باشد (Muzaffar, 2009, Vol. 3: 217). درحالی‌که کشف عقلی مناط اهم، آسان نبوده و بزنگاه عرفی شدن عملی فقه سیاسی است. بر این اساس شهید بهشتی در پاسخ به آیت‌الله مشکینی که

در مذاکرات تدوین قانون اساسی، اصل مربوط به منع شکنجه را با استناد به دفع افسد به فاسد، زیر سؤال برده و مواردی همچون کسب اطلاع از گروه‌گانگیران شخصیت‌های برجسته از طریق زدن چند سیلی را مطرح می‌کنند، با نگاه بلندمدت می‌گویند: مسئله، راه چیزی باز شدن است. به محض اینکه این راه باز شد و خواستند کسی را که متهم به بزرگ‌ترین جرم‌ها باشد یک سیلی به او بزنند، مطمئن باشید به داغ کردن همه افراد منتهی می‌شود. پس این راه را باید بست؛ یعنی اگر حتی ده نفر از افراد سرشناس را ربوده باشند و این راه باز نشود، جامعه سالم‌تر است (Administration of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly, 1985, Vol. 1: 778). البته در خصوص تراحم با توجه به اینکه دو حکم الزامی پیش از این کشف شده و در نهایت ناچار به انتخاب یکی از دو حکم الزامی هستیم، حتی چنانچه ۵۵ درصد احتمال اهم بودن یک حکم را بدهیم، ناچار بر حکم دیگر مقدم می‌شود ولی کشف اینکه کدام‌یک دارای تأثیرات بیشتری است، نیازمند پژوهش و تحقیق کافی و به‌خصوص مراجعه به عقل و تجربه بشری است و باید از مصلحت‌سنجی‌های شخصی مبتنی بر فرهنگ عامه پرهیز کرد.

۲.۴. بازاندیشی نقادانه کشف حکم قطعی عقلی در فقه سیاسی از طریق تحسین و

تقیح عقلی

در خصوص کشف حکم شرعی از طریق تحسین و تقبیح عقلی نیز، همان‌گونه که گفته شد، بحث صغروی و توان عقل در تشخیص قطعی حسن و قبح افعال، چالش اصلی را در این میان شکل می‌دهد و به‌نظر می‌رسد گزاره‌های فقهی در سیاست در این جهت دچار چالش بیشتری‌اند. همان‌گونه که گفته شد، حکم عقل به استحقاق مدح و ذم ناشی از کمال و نقص یا سازگاری یا ناسازگاری با طبع از حیث مصلحت نوعی یا مفسده نوعی را می‌توان از دو مسیر کشف کرد که چالش‌های هر مسیر در موضوعات سیاسی م تجزیه و تحلیل می‌شود:

۱.۲.۴. کشف تحسین و تقبیح عقلی قطعی از طریق کشف مصالح و مفاسد

در این زمینه برخی محققان معتقدند در صورتی مصالح و مفاسد، نوعی‌اند، که از نظر نبود اختلاف، همچون قضایای حسن و قبح عقلی باشند (Sobhani Tabrizi, 1994, Vol. 1: 51)؛ اما به‌نظر می‌رسد همان‌گونه که شهید صدر معتقد است، با توجه به اختلاف سطوح مردم در قوه عاقله، لزومی نداشته باشد که جمیع عقلا حتی در کشف حسن و قبح نیز هم‌نظر باشند (Sadr, 1996, Vol. 4: 47-48). بنابراین می‌توان با استدلال عقلی، به کشف حسن و قبح افعال بر اساس کشف مصلحت و مفسده نوعیه پرداخت و به‌نظر می‌رسد

«نوعیه» بودن مصلحت به اعتبار «متعلق» آن است که مصلحت و مفسده نوع بشر است نه «کاشف» آن.

با این حال با توجه به چالش‌های کشف مصلحت و مفسده که گذشت، یکی از عوامل زیر سؤال بردن قاعده ملازمه از جانب علما، بازگشت آن به کشف مصلحت و مفسده ملازمه است، زیرا علاوه بر وجود مقتضی در حکم، باید عدم مانع برای حکم نیز کشف شود و کشف شود که این مصلحت، مبتلی به مانع مزاحمی نیست.

برخی محققان با وجود پذیرش قاعده ملازمه، با توجه به اینکه ادراک حسن و قبح به‌صورتی که کاشف حکم شرعی باشد را در سلسله علل احکام شرعی، منحصر در درک مصلحت و مفسده می‌دانند، درک عقلی منجر به حکم شرع را زیر سؤال می‌برند؛ زیرا با توجه به اینکه عقول بشری به ملاکات احکام و مناطات آن احاطه ندارد و ممکن است مصلحت درک‌شده، با مفسده‌ای تراحم داشته باشد، این حسن و قبح درک‌شده نمی‌تواند منشأ حکم به وجوب و حرمت شود (See: Rouhani, 2003, Vol. 4: 91; Sobhani Tabrizi, 1994: 49).

۲.۲.۴. کشف تحسین و تقیح عقلی قطعی از طریق تطابق آرای عقلا

گفته شد که بر اساس نظر معتقدین به حسن و قبح عقلایی، مراد از عقل، عقل تمامی عقلاست، بنابراین اثبات حسن و قبح به این معنا، منحصر در اطباق آرای عقلاست. بر اساس نظر معتقدین به حسن و قبح عقلی نیز، یکی از راه‌ها که به‌نظر می‌رسد چالش‌های کشف مصلحت و مفسده ملازمه را نداشته باشد، تطابق آرای عقلاست. اما مسئله اینجاست که چنین تطابقی مگر در کلیات، به‌آسانی به دست نمی‌آید و در مواردی که به‌دست می‌آید نیز معمولاً ادله دیگری وجود دارد که ما را از دلیل عقل بی‌نیاز می‌کند. برای مثال مواردی همچون وجوب رد ودیعه، حرمت ظلم و کذب غیرنافع (See: Ja'far b. Hasan al-Hilli, 1986, Vol. 1: 32; Mirza-yi Qummi, 2009, Vol. 3: 8-9)، حرمت تشریح (Na'ini, 1997, Vol. 3: 121)، وجوب عمل به میثاق، وجوب اعانه ضعیف، حرمت نقض میثاق و حرمت خیانت در امانت (Sobhani Tabrizi, 1994: 62) از مواردی هستند که از جانب علما، اذعان شده که عقل، مستقلاً توان تشخیص حکم شرعی‌شان را داراست؛ درحالی‌که حکم همه این موارد از طریق ادله نقلی نیز قابل کشف است و در موارد خاص‌تر، همچون موارد تراحم که نیازمند حکم عقلمند نیز، دیگر به‌آسانی نمی‌توان تطابق آرای عقلا را ادعا کرد. مخصوصاً که تطابق باید در همه زمان‌ها و مکان‌ها باشد درحالی‌که تجربه بشری نشان داده است که آنچه حسن یا قبح آن در عصری بدیهی تلقی می‌شده، در عصر دیگر، خلاف آن بدیهی تلقی می‌شود. برای نمونه برده‌داری در زمانه کنونی بسیار قبیح تلقی می‌شود، درحالی‌که ارسطو آن را وضعیتی طبیعی در نظر می‌گیرد. از نظر ارسطو «به حکم قوانین طبیعی،

برخی از آدمان آزاده و گروهی دیگر بنده‌اند و بندگی برایشان هم سودمند است و هم روا» (Aristotle, 1970: 12).

بسیاری از آنچه زمانی از دیدگاه عقلا عدل تلقی می‌شده، در حال حاضر از دیدگاه بسیاری ظلم تلقی می‌شود. همچنان که در خصوص مفاهیمی همچون قطع ید، قصاص، مجازات همجنس‌گرایی و... شاهدیم. عامل این تغییرات گسترده آن است که تجویزهای اخلاقی، سیاسی و حتی علمی، معمولاً نتیجه تأثیر متقابل «دانش عامه» اند تا حکم عقل محض. در بیشتر جوامع، مردم بیش از آنکه بر پایه نظریه‌های اخلاقی یا عقلانیت محض، به شناخت حسن و قبح افعال نائل آیند، بر اساس «دانش عامه» یا گزاره‌های از نظر فرهنگی بدیهی تلقی شده، فعلی را حسن یا قبیح تلقی می‌کنند.

دانش عامه که گرامشی آن را فلسفه غیرفلسوفان می‌نامد، تصویری از جهان است که انسان به‌طور ناخودآگاه از محیط‌های گوناگون اجتماعی و فرهنگی جذب می‌کند و شخصیت اخلاقی معمولی خود را در آن می‌یابد (Gramsci, 1992: 419). از دیدگاه وی فلسفه توده‌ها، معلول نظام‌های فلسفی مبدل شده به «دانش عامه» نیستند؛ بلکه به‌عنوان محصولی از روابط اجتماعی و فرهنگی محیطی شکل گرفته (Gramsci, 1992: 421) و خود تولیدکننده هنجارهای رفتاری است (Gramsci, 1992: 423-424). دانش عامه به‌مثابه راهنمایی عمیقاً درونی شده برای زیستن عمل می‌کند و مردم را به سوی برخی شیوه‌های کنش سوق داده و شیوه‌های دیگر را غیرقابل تصور جلوه می‌دهد (Gramsci, 1992: 9). البته دانش عامه در فضای علوم اجتماعی و فلسفه سیاسی، بسته به پارادایم تحلیلی، معانی و بار ارزشی بسیار متفاوتی پیدا می‌کند؛ حتی اصطلاح "common sense" در فارسی به «عقل سلیم» نیز ترجمه می‌شود و گاهی به‌عنوان پایه فلسفه نیز تلقی شده است (Gramsci, 1992: 421)؛ ولی متأثر بودن دانش از مبادی غیر معرفت‌شناختی، اختصاصی به گرامشی که دانش عامه را با بار معنایی منفی به‌کار برده و دانش عامه را بر ساخته می‌داند یا اندیشمندانی همچون پیروان مکتب انتقادی که در این زمینه هم‌نظر او هستند، ندارد؛ از دیدگاه جامعه‌شناسان معرفت، رابطه معرفت و جامعه متقابل بوده و از همبستگی‌های ساده و ضعیف شروع می‌شود و می‌تواند تا رابطه علی قطعی و جبری را در برگیرد. چنین جامعه‌شناسی معرفتی تمرکزش بر شرایط وجودی (اجتماعی) معرفت است و در این خصوص، کل تولیدات فکری، اعم از ایدئولوژی‌ها، مذاهب، فلسفه‌ها و علوم را به چارچوب‌های تاریخی-اجتماعی شکل‌دهنده و دریافت‌کننده آنها، متصل و مرتبط می‌کند (Glover et al., 2009: 12-13). جامعه‌شناسان معرفت معتقدند اندیشه علمی و به‌خصوص اندیشیدن درباره امور اجتماعی و سیاسی، در فضایی مقید به شرایط اجتماعی جریان پیدا می‌کنند، نه در خلأ و عمدتاً از

عناصری در ضمیر ناخودآگاه یا بیرون از دایره خودآگاهی، تأثیر می‌پذیرد (Alizadeh et al., 2011: 336).

برای نمونه در نظر مانهایم، مسائلی که پیش روی ذهن قرار می‌گیرند و راه‌حلهایی که به ذهن می‌رسند، هر دو به‌صورت اجتماعی ساخته و پرداخته می‌شوند و ذهن انسان آنها را دریافت می‌کند. بدین ترتیب، همه افکار، عقاید و ایده‌ها، دیدگاهی و وابسته به یک محل و موقعیت در ساختار اجتماعی و فرایند تاریخی‌اند (Glover et al., 2009: 11-12). برگر و لاکمن نیز معتقدند دانش عامه به‌عنوان هدایتگر رفتار در زندگی روزمره، در چارچوب رفتارهای عادی زندگی روزمره شکل گرفته و در نتیجه دانشی برساخته است (Berger & Luckmann, 1989: 23).

در پژوهش‌های تجربی نیز متأثر بودن تجویزات از فضای اجتماعی مورد توجه قرار گرفته و بررسی‌ها نشان می‌دهد رفتارها چه نوع‌دوستانه و چه خودخواهانه، زمانی که شایع باشند، اخلاقی‌تر و کمتر سزاوار مجازات ارزیابی می‌شوند و شایع بودن یک رفتار، در شکل‌دهی به اخلاقیات مؤثرند (Lindström et al., 2018: 228-242). در حقیقت هنجارهای اجتماعی بیش از آنکه نتیجه «حکم عقل» باشند، «آشنا» هستند.

آنچه گفته شد نشان می‌دهد دانش عامه لزوماً ناشی از فطرت نبوده و از دیدگاه برخی، دانشی برساخته و تولیدی انسانی است؛ نه ذاتی یا فطری (Berger & Luckmann, 1989: 182). اگرچه تقلیل به برساخته بودن دانش و نفی فطرت، در دیدگاه اسلامی پذیرفته نیست اما می‌توان با اطمینان گفت که آنچه در زمان یا مکانی شایع است، فطری نیست مگر آنکه با هماهنگی با آرای دیگر عقلا در همه زمان‌ها و مکان‌ها همراه باشد که نشان‌دهنده متأثر نبودن از جامعه‌ای خاص باشد. درحالی‌که حتی برخی از هنجارهایی که در حال حاضر یا در گذشته بدیهی تلقی می‌شده نیز این ویژگی را ندارد. برای نمونه با آنکه در حال حاضر عدم تساوی زن و مرد در گفتمان غالب قبیح تلقی می‌شود، ارسطو رابطه زن و مرد را به‌صورت طبیعی، رابطه فرمانروا با فرمانبردار، تلقی می‌کند (Aristotle, 1970: 11). درحالی‌که امروزه حتی تفاوت نقش بر اساس جنسیت، مسئله‌ای فرهنگی و مبتنی بر سنت‌هایی تلقی می‌شود که با سرکوب توانایی‌ها و فردیت زنان و دختران، نقش‌های جنسیتی را مبتنی بر تبعیض جنسیتی تعریف کرده است (United Way of the National Capital Area, 2025).

این مسئله نشان می‌دهد دانش عامه چه مربوط به گذشته و چه مربوط به حال حاضر، نه‌تنها منبع مطمئنی برای کشف حسن و قبح افعال نیست، بلکه همان‌گونه که گرامشی معتقد است، تنها زمانی که فردی از میان توده‌ها موفق شود دانش عامه را نقد کند و از آن فراتر برود، دقیقاً بدین واسطه وارد سطح بالاتر اندیشه می‌شود و در همین لحظه است که آن فرد دیگر متعلق به «مردم» نیست، بلکه به صف خردمندان می‌پیوندد (Gramsci, 1992, p420-421).

این چالش کاربرد عقل در شناخت حسن و قبح افعال در فقه سیاسی نه تنها وضعیت بهتری ندارد، بلکه به دلایلی با چالش‌های بیشتری مواجه است؛ اولاً همان‌گونه که گفته شد، عالم سیاست، عالم تزاحمات است و حتی با پذیرش توان عقلا نسبت به شناخت حسن و قبح افعال، آنچه کشف شده، در مرحله اول حسن و قبح یک «فعل» است نه حسن و قبح «حکم» بر اساس آن؛ درحالی‌که آنچه مورد نیاز است، حسن و قبح «حکم» است که نیازمند کشف وجود مقتضی و نبود مزاحم دیگر است. درحالی‌که سیاست پیوسته درگیر تزاحم مصالح بوده و دانش عامه نقش بسیار زیادی در تشخیص مصلحت اهم دارد و با توجه به توانی که در کشف مقتضی دارد، برای اثبات اقوی بودن مصلحت نیز توان ارائه مؤیداتی با توجه به فرهنگ خود دارد. بر این اساس گفته شده: با توجه به آنکه دانش عامه، توده‌ای پریشان از تصورات ناهمگن است؛ هر کس می‌تواند در آن، مؤید هر باوری را که خواهان آن باشد، بیابد (Gramsci, 1992: 422). برای نمونه عقل توان کشف اهمیت و حسن امنیت، آزادی و عدالت، هر سه را داراست. با این حال در مقام تزاحم، جامعه‌ای با فرهنگ مستعد پذیرش تمامیت‌خواهی، امنیت را بر آزادی مقدم می‌کند و در مقابل، جامعه‌ای با فرهنگ لیبرال، با تقدم آزادی بر امنیت، حتی در برابر مسائلی همچون الزام واکسن یا استفاده از ماسک طبی در وضعیت پاندمی، آزادی را بر امنیت مقدم کرده و سیاست‌های بهداشتی الزامی را قبیح تلقی می‌کند. همچنین در جامعه‌ای با فرهنگ چپ، مساوات بر آزادی مقدم شده و در جامعه‌ای با فرهنگ راست، تقدم مساوات بر آزادی قبیح تلقی می‌شود. برای اثبات اهمیت عقلی آزادی، امنیت و عدالت نیز، استدلال‌های مستحکم عقلی ارائه می‌شود ولی هنگام تشخیص اهم، دانش برساخته عامه، نقش بسیار مهم‌تری را ایفا می‌کند.

در تاریخ سیاسی نیز این تفاوت‌ها در مقدم کردن برخی مصالح بر برخی دیگر، مشهود است. برای نمونه یکی از تزاحم‌های مطرح که در میان اندیشمندان مسلمان هم چالش‌برانگیز است، رابطه شکل و محتوای نظام سیاسی و به تعبیر دیگر «دموکراتیک» بودن نظام سیاسی یا «مبتنی بر فضیلت» بودن آن است. چنانچه مینا، محقق شدن فضیلت باشد، محقق شدن خواست عموم مردم، در بسیاری از مواقع بر خلاف آن بوده و بدین معناست که حکومت به دست مردمی سپرده شود که ناآگاه و فاقد صلاحیت سیاسی‌اند؛ زیرا دموکراسی، مستعد آسیب‌های زیادی همچون امکان حکمرانی جهالت، عوام‌فریبی سیاستمداران و آموزش دروغی بوده است. نتیجه منطقی آن این است که زمام امور حکومتی نباید به دست همه باشد، بلکه باید به دست عده‌ای خردمند سپرده شود (See: Alam, 2012: 304-311). بر همین اساس دموکراسی تا قرن نوزدهم به صورت تحقیرآمیز به‌عنوان «فرمانروایی عوام» تلقی می‌شد (Heywood, 2002: 67)، درحالی‌که اکنون با توجه به چالش‌های حکومت اقلیت و احتمال استبداد و فساد ناشی از آن، مسئله شکل و دموکراتیک بودن نظام سیاسی نسبت به تمرکز بر فضیلت، پیشی گرفته و دموکراسی تا آنجا با

اقبال حداکثری مواجه شده که حتی کمونیست‌ها و فاشیست‌ها نیز سعی دارند خود را دموکراتیک نشان دهند (Heywood, 2002: 67).

چالش دیگری که کاربرد عقل برای کشف حسن و قبح در سیاست را بیشتر می‌کند، فسادخیز بودن سیاست با توجه به فسادخیز بودن قدرت است که انگیزه تولید دانش در خدمت قدرت را افزایش می‌دهد. یکی از مراکز اصلی تولید دانش عامه، قدرت سیاسی است و خیلی از اوقات این دانش عامه بر ساخته اصحاب قدرت است. از نظر گرامشی، بخشی از دانش عامه برگرفته از تلقی‌های «رسمی» از جهان است که از سوی بلوک حاکم به گردش درمی‌آیند (Jones, 2006: 9). در دیدگاه فرکلاف نیز پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک گفتمان‌ها، به تدریج به عنوان «دانش عامه» پذیرفته شده و به تداوم روابط قدرت موجود، کمک می‌کنند (Fairclough, 1996: 77).

به اعتقاد جامعه‌شناسان معرفت نیز در معرفت سیاسی، شناخت (امر عقلانی) و خواست (مجموعه امور بیرون از دایره عقل)، چنان ذاتاً به هم گره خورده‌اند که جدا کردنشان از یکدیگر امکان‌پذیر نیست و این ویژگی از لحاظ روش، سبب بروز دشواری در علوم اجتماعی و سیاسی می‌شود (Alizadeh et al., 2011: 342).

با این حال آنچه گفته شد به معنای پذیرش نسبی‌گرایی معرفت‌شناختی و عدم امکان تحقق شناخت حتی از طریق دانش عامه نیست، بلکه بدین معناست که ارجاع به دانش عامه برای کشف حسن و قبح افعال بسیار چالش‌برانگیز است. وگرنه پذیرش مطلق نسبیت‌گرایی و این مبنی که تفکر انسانی را اوضاع و احوال اجتماعی تعیین می‌کند، معتقدان به آن نیز در معرض اشکال قرار می‌دهد و خود این نظر نیز محصول ساخت اجتماعی و پدیدارهای اجتماعی تلقی خواهد شد (Alizadeh et al., 2011: 351).

حتی در خصوص سیاست نیز پوپر با نقد نظر جامعه‌شناسان معرفت مبنی بر عدم امکان تفکیک شناخت و خواست و در نتیجه چالش علوم سیاسی، با وجود پذیرش تفکیک‌ناپذیری شناخت از خواست، معتقد است آنچه اهمیت دارد این است که تماس اندیشمند با واقعیت و عمل، قطع نشود... و دید غیرعقلانی را باید با کاربرد عملی آنچه کشف کرده‌ایم، از علوم اجتماعی زدود و نیازی به تفکیک شناخت و خواست از یکدیگر نیست (Popper, 2001: 1057-1058).

گرامشی نیز معتقد است مفاهیم رسمی را می‌توان گشود و از نو ساخت، تا نشان داد که چگونه در خدمت منافع قدرت حاکم قرار دارند. وی بر آن است که عناصر پیش‌رو و مترقی در دل دانش عامه — آنچه او «عقل درست» می‌نامد — را می‌توان از دل دانش عامه بیرون کشید و بر مبنای آن، سیاستی رهایی‌بخش و پیشرونده بنیان نهاد (Jones, 2006: 9).

۵. نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بازشناسی جایگاه «عقل منبعی» در فقه سیاسی انجام شد و نشان داد که مسئله اصلی در این حوزه نه در سطح نظری (کیروی)، بلکه در سطح عملی و تطبیقی (صغروی) است. اصولیان امامیه در اصل حجیت عقل اتفاق نظر دارند، اما تحقق آن را منوط به حصول «قطع» می‌دانند. در مسائل سیاسی، به دلیل پیچیدگی و تغییرپذیری موضوعات، این شرط به ندرت حاصل می‌شود؛ بنابراین، هرچند عقل در اصول فقه به عنوان منبع معتبر پذیرفته شده، در قلمرو فقه سیاسی تنها به صورت محدود و مشروط قابلیت کاربری دارد.

در تحلیل مسیرهای کاربری عقل، روشن شد که دو مسیر عمده مصالح و مفاسد و تحسین و تقبیح عقلی، هر دو در معرض تردیدهای معرفتی قرار دارند. مسیر مصالح، به دلیل تراحم و تغییرپذیری، فاقد قطعیت لازم برای استنباط مستقل است و مسیر تحسین و تقبیح عقلی نیز، به سبب تاریخی و عرفی بودن داورها، نمی‌تواند مبنای مطمئن تشریح واقع شود. افزون بر این، در فضای سیاسی، عقل همواره در معرض نفوذ «دانش عامه» و «گفتمان‌های قدرت» است و در نتیجه، ادراک عقلانی ادعاشده لزوماً مستقل و مصون از عرف‌زدگی نیست. بنابراین، فقه سیاسی نمی‌تواند به عقل منبعی به عنوان راهکار عام و جایگزین نقل اتکا کند؛ بلکه باید عقل را در دو سطح از هم تفکیک کند:

۱. سطح منبعی محدود و مشروط، در مواردی که معیارهای قطعیت و مطابقت با اراده شارع فراهم باشد؛

۲. سطح ابزاری و تفسیرگر، در تشخیص مصادیق، تبیین حدود نصوص و سامان‌دهی تراحم مصالح.

از این منظر، عقل در فقه سیاسی نه در برابر نقل بلکه در کنار آن می‌ایستد و به آن جهت و انسجام می‌بخشد. چنین تعاملی، نوعی «عقلانیت فقهی» می‌سازد که هم از جمود نص‌گرایانه و هم از نسبی‌گرایی عرفی پرهیز دارد.

بر این اساس، آینده فقه سیاسی را می‌توان در قالب الگوی «عقلانیت اجتهادی» ترسیم کرد؛ الگویی که ضمن پذیرش مبانی اصولی حجیت عقل، با تعیین ضوابط معرفت‌شناختی کاربرد آن، از ورود عنصر عرفی بی‌ضابطه در فرایند استنباط جلوگیری می‌کند.

به نظر می‌رسد جمع منطقی میان «عقل منبعی محدود» و «عقل ابزاری فعال» می‌تواند مبنایی کارآمد برای بازسازی فقه سیاسی در مواجهه با دگرگونی‌های معرفتی و اجتماعی معاصر باشد. ظرفیت جایگاه عقل در موضوع‌شناسی صحیح ادله نقلی، در بسیاری از موارد هدفی را که برای حکم‌شناسی، انگیزه مراجعه به عقل می‌شود پوشش می‌دهد. همچنین توجه به نقش والای عقل و تجربه بشری در و مصداق‌شناسی، مسیر حکمرانی دینی کارآمد را بدون خروج از انضباط

فقهی در استنباطات در حوزه فقه سیاسی فراهم می‌کند و پیشنهاد پژوهش حاضر این است سوق پیدا کردن پژوهش‌ها پیرامون عقل به حوزه موضوع‌شناسی فقهی در مرحله استنباط و مصداق‌شناسی در مرحله اجرای احکام شرعی است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم و تحریریه مجله که در فرایند داوری و نهایی‌سازی این نوشتار همکاری داشته‌اند، سپاسگزاری می‌شود

References

- Quran
- Administration of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly. (1985). Detailed minutes of the final review sessions of the constitution of the Islamic Republic of Iran. Tehran: Administration of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Akhund Khorasani, M. K. (1987). Benefits of principles. Tehran: Ministry of Guidance. [in Arabic]
- Akhund Khorasani, M. K. (1989). Pearls of benefits in the commentary on the unique gems. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Arabic]
- AleGhafour, S. M. (2001). Rationalism and traditionalism in Shiite political jurisprudence. *Political Sciences*, 4(14), 121-138. [in Persian]
- Alam, A. (2012). Foundations of political science (24th ed.). Tehran: Ney Publications. [in Persian]
- Alidoost, A. (2009). Jurisprudence and expediency. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought Publications. [in Persian]
- Alidoost, A. (2012). Jurisprudence and reason (5th ed.). Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought Publications. [in Persian]
- Alizadeh, A., Ajdari-zadeh, H., & Kafī, M. (2011). Sociology of knowledge. Qom: Research Institute of Domain and University. [in Persian]
- Ansari Dezfuli, M. (1994). *Kitab al-Makasib* (6 vols., 1st ed.). Qom: World Congress for Commemorating Sheikh A'zam Ansari. [in Arabic]

- Arastu (Aristotle). (1970). Politics (H. Enayat, Trans.). Tehran: Pocket Books Joint Stock Company. [in Persian]
- Asghari, M. (2007). Justice and rationality in jurisprudence and law. Tehran: Ettelaat Publications. [in Persian]
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1989). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. Anchor Books .
- Borujerdi, H. (1994). Nihāyat al-uṣūl (H. A. Montazeri, Rep.) (1st ed.). Tehran, Iran: Tafakkur Publication. (Original work published 1994).
- Esfahani Najafi, M. T. (2008). Hidayat al-Mustarshidin. Qom: Islamic Publication Institute. [in Arabic]
- Fairclough, N. (1996). Language and power (10th ed.). New York: Longman. [English]
- Glover, D., Strawbridge, S., & Tavakkol, M. (2009). Sociology of knowledge and science (S. Behian et al., Trans.). Tehran: SAMT. [in Persian]
- Gramsci, A. (1992). Selections from the prison notebooks (Q. Hoare & G. Nowell Smith, Eds.). New York: International Publishers .
- Haeri Esfahani, M. H. (1985). Al-Fusul al-Gharawiyya fi al-Usul al-Fiqhiyya (1st ed.). Qom: Dar Ihya' al-'Ulum al-Islamiyya. [in Arabic]
- Heywood, A. (2002). Politics (2nd ed.). New York: Palgrave Macmillan .
- Hilli, N. J. (1986). Al-Mu'tabar fi Sharh al-Mukhtasar (2 vols., 1st ed.). Qom: Mu'assasat Sayyid al-Shuhada'. [in Arabic]
- Ibn Abi al-Hamid, A. (1984). Sharh Nahj al-Balagha. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library. [in Arabic]
- Ibn Babawayh, M. (1966). 'Ilal al-Shara'i. Qom: Davari Bookstore. [in Arabic]
- Ibn Manzur, M. (1994). Lisan al-'Arab. Beirut: Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Shahid Thani, H. (n.d.). Ma'alem al-Din. Qom: Islamic Publication Office. [in Arabic]
- Imam Khomeini, S. R. (1995). Manahij al-Vosul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Arabic]
- Imam Khomeini, S. R. (1994). Anwar al-Hidaya fi al-Ta'liqa 'ala al-Kifaya (2 vols.). Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Arabic]
- Imam Khomeini, S. R. (1997). Tanqih al-Usul. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Arabic]
- Imam Khomeini, S. R. (1999). Sahifeh-ye Imam. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]
- Imam Khomeini, S. R. (2001). Kitab al-Bay' (5 vols., 1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Arabic]
- Imam Khomeini, S. R. (2002). Al-Istishab. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Arabic]

- Iman, M. T. (2010). Philosophy of research method in human sciences. Qom: Research Institute of Domain and University. [in Persian]
- Iman, M. T., & Kalateh Sadati, A. (2013). Methodology of human sciences according to Muslim thinkers. Qom: Research Institute of Domain and University. [in Persian]
- Isfahani, M. H. (2008). Nihāyat al-dirāya fī sharḥ al-kifāya (2nd ed., 5 Vols.). Beirut, Lebanon: Al al-Bayt Institute for the Preservation of Heritage. (Original work published 2008).
- Jawhari, I. (n.d.). Al-Sihah (A. A. Attar, Ed., 6 vols., 1st ed.). Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin. [in Arabic]
- Jones, S. (2006). Antonio Gramsci: Routledge critical thinkers. New York: Routledge .
- Khansari, A. (1984). Jami' al-Madarik fi Sharh Mukhtasar al-Nafi' (7 vols., 2nd ed.). Qom: Mu'assasat Isma'iliyan. [in Arabic]
- Khoei, A. (2001). Muḥādirāt fī uṣūl al-fīḥ [Lectures on the principles of jurisprudence] (M. I. Fayyadh, Rep.) (1st ed., Vol. 2). Qom, Iran: Institute for the Preservation of the Works of Imam Al-Khoei. (Original work published 2001).
- Khoei, A. (2001b). Miṣbāḥ al-uṣūl (M. S. W. H. Behsoodi, Rep.) (1st ed., 2 Vols.). Qom, Iran: Institute for the Preservation of the Works of Imam Al-Khoei. (Original work published 2001).
- Khomeini, M. (1997). Tahrīrāt fī al-uṣūl (1st ed., 8 Vols.). Qom, Iran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (Original work published 1997).
- Kulayni, M. (1986). Al-Kafi (4th ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [in Arabic]
- Lindström, B., Jangard, S., Selbing, I., & Olsson, A. (2018). The role of a “common is moral” heuristic in the stability and change of moral norms. *Journal of Experimental Psychology: General*, 147(2), 228–242. <https://doi.org/10.1037/xge0000365>
- Makarem Shirazi, N. (2001). Buhuth Fiqhiyya Hama (1st ed.). Qom: Madrasat al-Imam 'Ali b. Abi Talib (a). [in Persian]
- Makarem Shirazi, N. (2007). Anwar al-Usul (2nd ed.). Qom: Madrasat al-Imam 'Ali b. Abi Talib (a). [in Arabic]
- MirAhmadi, M. (2011). Fiqh and political affairs. *Contemporary Political Essays*, 2(1). [in Persian]
- Mirza-yi Qummi, A. Q. (2009). Al-Qawanin al-Muhkama fi al-Usul (1st ed.). Qom: Ihya' al-Kutub al-Islamiyya. [in Arabic]
- Muzaffar, M. R. (2009). Usul al-Fiqh (5th ed.). Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Na'ini, M. M. H. (1997). Fawa'id al-Usul (4 vols., 1st ed.). Qom: Jama'at al-Mudarrisin. [in Arabic]
- Popper, K. (2001). Open society and its enemies. Tehran: Kharazmi. [Persian]
- Qomashi, S. (2007). The position of reason in inferring rulings (2nd ed.). Qom: Research Institute of Sciences and Islamic Culture. [in Persian]
- Raghib Esfahani, H. (1991). Al-Mufradat fī Gharib al-Qur'an (S. A. Dawudi, Ed., 1st ed.). Beirut: Dar al-Qalam. [in Arabic]

- Rouhani, M. S. (2003). *Zubdat al-Usul* (2nd ed.). Tehran: Hadith Del. [in Persian]
- Saberi, H. (2009). *Reason and jurisprudential inference* (2nd ed.). Mashhad: Foundation for Islamic Research of Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Sadr, S. M. B. (1987). *Discussions on principles* (K. Husseini Haeri, Reporter). Qom: Publication Center - Office of Islamic Announcement. [in Arabic]
- Sadr, S. M. B. (1996). *Buhuth fi 'Ilm al-Usul* (S. M. H. Husayni, Reporter, 7 vols.). Qom: Mu'assasat Da'irat al-Ma'arif al-Fiqh al-Islami. [in Arabic]
- Sadr, S. M. B. (1996). *Durūs fi 'Ilm al-Usul* (5th ed.). Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Safari, M. (2010). *Independent rational argument (Independent Rationales): A discussion in philosophy of law and principles of inference*. Tehran: Dadgostar Publications. [in Persian]
- Safi Shalamzari, S., & Taheri, M. (2019). Capacity assessment of jurisprudential sources in deriving political jurisprudential propositions. *Quarterly Journal of Islamic Government*, 24(3), 69-92. [in Persian]
- Sahib al-Jawahir, M. H. Najafi. (1983). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam* (43 vols., 7th ed.). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Seyed Bagheri, S. K. (2010). The role of reason in the transformation of Shiite political jurisprudence (Case study: Contemporary period). *Contemporary Political Essays*, 1(1), 127-155. <https://sid.ir/paper/233465/fa> [in Persian]
- Sharif al-Radi, M. (1994). *Nahj al-Balagha* (S. Saleh, Ed.). Qom: Hijrat. [in Arabic]
- Sobhani Tabrizi, J. (1994). *Al-Rasa'il al-Arba': Qawa'id Usuliyya wa-Fiqhiyya*. Qom: Imam al-Sadiq Institute. [in Arabic]
- The Qur'an. (2004). (M. A. S. Abdel Haleem, Trans.). Oxford University Press.
- United Way of the National Capital Area. (2025, March 25). Gender roles and norms: What are they & how do they affect children? Retrieved from <https://unitedwaynca.org/blog/gender-norms/> [in English]

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

